

Валерій МАЛИНА,
кандидат мистецтвознавства

СВІТОВЕ ДЕРЕВО Й ЕКУМЕНІЧНИЙ ХРЕСТ – СПОРІДНЕНІ ОБРАЗИ ТВОРЧОГО ДУХУ

В українській фольклорній практиці, християнській обрядовості ще й дотепер використовуються численні пластично-просторові та міфопоетичні архаїзми – підґрунтя духовної культури народу та його церкви¹. Великий корпус старожитностей, їх праформи, динамічне функціонування реальних та віртуальних просторових утворень, кінесика, орнаменти, інтонації мовлення, рукописні тексти сформували не тільки кореневу систему дерева краю, а й неповторні його стовбур, крону, листя, плоди.

Дерево, найдавніший символ життя в органічних взаємозв'язках з людиною, внавляє космос і першочоловіка як нерозривне ціле, як живий організм. За вертикаллю асоціюється з образами світової гори, світового стовпа та їх різновидами²; саме з них постали Голгофа і stavros, обвитий виноградною лозою. Сприяли поширенню в Україні алегорій, символів і метафор численні полеміки між католицькими і протестантськими теологами, рецепція античності, великих мистецьких стилів, образи народного мистецтва, особливо «дерево життя».

У кам'яному хресторобстві цей організм із символу цілого перетворився на знаки багатьох спектрів людського існування: листяне дерево знаменує оновлення, вічнозелене – безсмертя; довголітні дерева – явір, модрина, кедрина, сикомор – довголіття. Прикметними ознаками виступали: товщина стовбура, форми листка, квітки, плода. Кожен із народів по-своєму зображує «дерево життя», відокремлюючи таким чином порядок від безладу, вводячи в природні елементи, за аналогією, цільові пропорції, стилізуючи його образ у знакових системах.

Дерево і хрест стали символами двох епох. Поєднали лінійний час, історичні події в єдине ціле, а локальні обшири – в космічні, злучивши містично різні землі й народи, різні культури. Дерево – один із основних складників традиційної картини світу – наділяється в усіх міфологічних комплексах властивостями універсального посередника, рівночасно співвідносячись із горішнім, середнім і долішнім його ярусами. Домінантною властивістю міфології дерева є його спорідненість із людиною, її тілом, категоріями життєдіяльності, про що свідчать численні стародавні народні оповіді, пов'язані з ним [1].

---

¹ Архаїчні уявлення про світ відрізняються від християнських набором суджень, понять та правилами оперування ними; вони і складають «мову», в одному випадку, міфопоетичної традиції, в іншому – етнорелігійної. Різні світогляди, різні за структурою комунікації у різних просторово-часових планах формують річні кільця потужного стовбура українського дерева спадкоємності, свідчачи про глибину внутрішню єдність усіх форм культури.

² Прапращури батаків (Індонезія) були переконані в тому, що колись на їх землі була скеля, котра підпирала небо; по ній обрані – герої та жерці – мали можливість піднятися на небо. В раю височіло фігове дерево, що своїми коренями вросло в скелю; по цьому дереву, як по драбині, можна було дістатись аж до небесної обителі. Але одного разу дерево хтось зрубав, а можливо, підрізав корені, тому що жінка, побувавши на небесах, не захотіла повернутися до свого чоловіка на землю (Фрзсер Дж. Дж. Фольклор в Ветхом Завете / Пер. с англ. – 2-е изд. испр. – М.: Политиздат, 1985. – С. 253).

Світове дерево та його варіанти³ в українській переробці ввібрали чимало слов'янських дендросимволів і сформували відносно сталі категорії, внаслідок чого з-поміж дерев виокремилися великі, могутні, гіллясті, плодові, дикоростучі, родинні, культові. Дерево в народних переказах постає як міфопоетична проекція Всесвіту; корелюється з його алоелементами – символами світової вертикалі⁴ й горизонталі⁵. Образ світового дерева став джерелом конструкції хреста Ісусового. Своєю будовою – долішній кінець, підніжок, повздовжній брус, рамена, горішній кінець – звичайний хрест нагадує звичайне дерево⁶. Однак повносілий stavros без гілок – знамення хреста Христового – на долішньому кінці завжди несе зображення Адамового кістяка й перехрещених кісток – знак Старого Заповіту, а на горішньому – голубиці з розпростертими крилами – втілення Святого Духа.

Такий, укорінений глибоко в землю і піднесений до неба, хрест і є тим самим образом екуменічного хреста, який споріднюється за будовою з образом космічного дерева. На відміну від старозавітного хреста у колі, орієнтованого раменами за горизонталлю «на чотири вітри», головна ідея якого полягає в розмежуванні внутрішнього й зовнішнього просторів, новозавітний хрест, орієнтований за вертикаллю, підкреслює ідею центру Всесвіту, позначеного небесною віссю. Повздовжній брус хреста є носієм духовності, так само як і увесь stavros. Останній нерідко проявляється як модель людини або антропоморфного божества: «І вийде паросток із пня Єссея, і вітка виросте з його коріння» [Іс.: ХІ. 1]; «Я виноградина, – ви – галуззя. Якщо хтось у мені не перебуває, той, мов гілка, буде викинутий геть і всохне» [Ів.: XV.5]⁷.

³ До культурно-історичних та локальних варіантів світового дерева В.Топоров зараховує дерева: життя, смерті, родючості, кохання, сходження, неба, краю, шамана, містики, пізнання тощо. Пізнішим різновидом стає генеалогічне дерево в усіх схематичних проявах; останні образи використовуються в тих наукових дисциплінах, де розглядають процеси розгалуження знань та вмінь від спільного центра.

⁴ Такими алоелементами (від грецьк. *allos* – інший) при моделюванні вертикальної структури світу вважаються: вісь, гора, храм, трон, сходи, ливня, ступа, колона, вежа, жердина, гілка, антропоморфна істота тощо. Крона світового дерева, зокрема, сягає неба, а коріння – Тартару; біля його стовбура хлюпає вода і глибочіє вхід до пекла. Космічна гора розташована в центрі світу – там, де проходить його вісь (*axis mundi*). Вершина гори вказує на Полярну зорю, а її основа припадає на «пуп землі». В індоєвропейському міфі Громовик, перебуваючи на кам'яній грім-горі, грім-каменем уражає супротивника (змія). У ранніх формах християнського іконопису зустрічаємо зображення «горок» з деревами, що ростуть на них; дохристиянські храми, як правило, зводилися поблизу культових дерев або на їх місці (Славянские древности: Этнолингвистический словарь. – Т. 2. – С. 60–61).

⁵ За допомогою прямої осі простір поділяється на верх, центр і низ. Горизонтальна вісь виокремлює лівий і правий боки, а також об'єкти, що розташовані обіч стовбура світового дерева; найчастіше це симетричні зображення антропоморфних істот – боги, святі, жерці, люди. Якщо вертикальна структура дерева пов'язується зі сферою міфологічною, то горизонтальна – з ритуалом та його учасниками. Основне призначення поземної осі на схемі світового дерева – відокремлення центра від периферії, правого від лівого, об'єкта від суб'єкта. У давньоєвропейській традиції ця структура має дві осі, тобто горизонтальну площину – коло, – визначену двома координатами – зліва направо та спереду назад; вона була покладена до основи образу старозавітного хреста в колі, з якого, на нашу думку, вийшла зірка Давида.

⁶ К. Юнг, аналізуючи образотворчий символізм, дійшов висновку, що малюнки дерева, які накреслювалися деякими пацієнтами, збігаються за формами; «художники» не були знайомі до того ні з релігійною, ні з міфологічною символікою. Його психіатричний діагноз був таким: образ дерева, що стоїть у центрі обмеженого простору, є символом, архетип якого – корені – перебуває біля витоків несвідомого; стовбур дерева – це реалізація свідомого; транссвідомість же втілюється в кроні та листі. Духовна інтеграція трьох інтелектуальних шарів відбувається шляхом актуалізації несвідомого, з одного боку, з іншого – вродженого руху до духовного ідеалу у процесі самопізнання.

⁷ Особливе місце в реєстрі образів біблійного дерева пізнання добра і зла займає міфологічний гриб; у сучасній культурології сформувалась навіть окрема гілка міфопоетичних знань – етномікологія, за якою гриб у різних традиціях розглядається то як рослина, то як тварина, то як фантастична істота: людина-гриб, тварина-гриб, камінь-гриб

Божий дім в Україні моделюється з давніх часів за просторовою схемою екуменічного хреста. Таке тлумачення структури кам'яниці підтверджувалося чітким розмежуванням кореневої – старозавітної частини храму і ставроподібної – новозавітної⁸. Два рівня споруди – видиму й невидиму (підземну й наземну) – розмежує підлога з кам'яних плит, на яких нерідко карбувалися знаки поваленої переможним хрестом чужої для українців релігії⁹. Дерево внавялює образ тривалого існування всього живого; в його серцевині заховане життя, а його вища мета – безсмертя. У міфологічних текстах про дерево смерті кончина виявляється теж непомітною в переліку сутностей і явищ. Носієм віталістичної субстанції виступає найчастіше дерево, його плоди (фрукти, ягоди чи горіхи), жива вода, що витікає з під коріння, та його антропоморфні двійники¹⁰.

Вживання в їжу плодів такого дерева забезпечувало вічне життя, тимчасом як споживання плодів дерева пізнання добра і зла зробило людину смертною, призвело до вигнання Адама з раю. У середньовічній книжковій і народній міфопоетичній традиціях мова йде про одне й те саме «райське дерево», причому з давньоруського духовного вірша «Плач Адама» дізнаємося про те, що першочоловік скуштував саме з дерева тваринного, тобто дерева життя. У давньоруській «Повісті про горе й лиху долю» (XVII ст.) Бог забо-

тощо. Незбагнена таїна поширення і щезання цієї рослини у природі, її врожайність, антропофалоподібність, інші маскулінативні ознаки, були використані різними народами при класифікації і поясненні окремих явищ природи та сторін людського життя. З одного боку, древні греки зараховували гриб до «поживи богів», мексиканські індіанці взагалі вважали гриб «божою плоттю», але з іншого – «М'ясиста рослина без листя» сприймалась у багатьох традиціях як «хліб диявола», «їжа мертвяків», «божа сеча», «небесні екскременти», «воші Великої Матері». За переказами мисейських остяків, гриби – це охлялі в лісі фалоси. Остання характеристика є ключем до пізнання не тільки властивості гриба розмножуватися за допомогою невидимих спор, але й структури людського розуму. Можливо, саме з цієї причини не знаходить собі місця в ланцюгу сакральних рослин «шапка, надіта на ніжку». Якщо за допомогою винограду, який розмножується чубуками, можна розкрити божественну генезу Богородиці, а відтак – Богочоловіка; за допомогою міфологічного плоду простежити походження кожного Адамового нащадка, коли людина, відмираючи, немов насінина, дає нове життя, – то гриб випадає з цієї моделі, а відтак – відходить на маргінес догматичного християнського богослов'я, але не народних вірувань (Мифы народов мира. – Т. 1. – С. 335–336). Швидким ростом гриб символізує порок, порівнюється з бур'яном, що стрімко заповнює город, з розпустою, що охоплює всю людину. Еротична імплікація грибів пов'язується також з їх протиставлянням за ознакою «чоловічий–жіночий». Східні й західні слов'яни ділять гриби на чоловічі й жіночі, асоціюючи їх функцію за аналогією з відповідними геніталіями. У піснях про шлюб гриби пов'язуються з уявленнями про взаємостосунки статей, зокрема, дівчина приносить з лісу мухомора і кладе його спати з собою (Славянские древности. – Т. 1. – С. 550).

⁸ Звісно, це умовний поділ храму за вертикаллю – на старозавітну й новозавітну частини; насправді Божий дім – цілісне структурне утворення, так само як і Святе Письмо. Однак намічена нами просторова схема дає можливість збагнути не тільки витоки християнської релігії, а й вивчити джерела її праформ та першообразів, у тому числі пластично-просторових.

⁹ Підземна частина кожної української церкви сприймається як підніжжя Голгофи, в надрах якої спочиває прах першолюдини. Середостіння храму з відповідним начинням трактується як духовне тіло хреста.

¹⁰ Як символи дерева життя осягаються розумом схематичні зображення рослин, фігури тварин. Але найдосконалішим образом Усесвіту постає перед нами антропоморфне тіло; розроблялося воно ретельніше, ніж інші форми, раніше, ніж інші субстанції, почав вивільнятися з власної оболонки для автономного існування й людський дух. Чоловіча подоба Осириса, – пише Гегель, – це не голе уособлення природи, бо сама природа, хоч і сприймається як зміст зображення, стає тут символом духовності. Форма чоловічого тіла твориться в намаганнях утілитися в образах внутрішнього життя; ноги, руки й голова незрушно приставлені до тіла, в якому немає ані грації, ані живого руху. Проте, завдячуючи синкретичним віруванням, символ поєднав у мистецтві Єгипту власне символ і те, що за традицією сприймається як просте зображення. Така багатозначність типажів, коли сплітаються між собою форма і зміст, є ознакою «образу з підтекстом», натякає на численні смисли і тим самим «наближається до внутрішньої суб'єктивності» (Гегель Г.В.Ф. Эстетика: Лекции по эстетике: В 4 т. – М.: Искусство, 1971. – Т. 2. – С. 70).

роняє їсти плід виноградний з едемського дерева великого. Відповідно апокрифічні книги прив'язували епізод грихопадіння до парадизки [2].

В українській словесності автономний мотив дерева тваринного поширився одночасно з перекладом у Болгарії апокрифічної «Книги Єноха». У богомільській редакції «Книги» (XII ст.) читаємо, зокрема, про те, що посеред небес росте дерево життя, біля якого спочиває Бог, коли входить у рай. І дерево це невимовне за красою і духмяністю, і немає нічого досконалішого за це творіння; воно звідусіль златовидне, красне, вогнеподібне. Покриваючи своїм гіллям Царство Небесне, воно поєднує достоїнства всіх плодкових дерев. Коріння біблійного дерева – в гаю Господньому, біля виходу, на краю землі. З-під коріння струменіють два джерела: з одного тече мед і молоко, з іншого – елей і вино.

Варіантом дерева життя є дерево сефірот, тобто перевернуте дерево; його коріння перебуває в духовному світі, а крона торкається землі. У десяти сефіротах – гілках та плодах цього дерева – представлені десять властивостей Бога як свідоцтво його присутності в матерії. Ці гілки поєднані між собою стовбуром, тобто Творцем. Варто зауважити, що мотив перевернутого дерева зустрічається не в колективному досвіді, а в індивідуальних містичних вправах; тут коріння сприймаються як крона, тому що «все починається з кореня», тобто з Творця, а Він перебуває на небі. Перевернуте світосприйняття й світовідтворення, інверсія і фіксація зворотного зв'язку між матеріальним і духовним характерні для індуїстської міфології та містичних учень. Така рослина, за уявленнями кабалістів, являє собою просторово-пластичний образ сили духу і свідчить про те, що людське життя – це сходження духу в тіло і зворотне сходження душі з тіла до духу. В ісламі перевернуте дерево символізує щастя й удачу [3].

У народному мистецтві дерево життя нерідко постає як жіночий персонаж або як материнська утроба, часом із таким деревом з'єднуються для продовження роду тварини – носії запліднюючої сили¹¹. Збереглося давньоєгипетське зображення жіночого божества, що поїть померлих життєдайним напоєм у кроні дерева життя; небесний еліксир безсмертя підіймається по стовбуру й гілках із підземного царства, як «вода глибин»¹². Ще

¹¹ Чимало народів з архаїчними культурами ще донедавна шлюбувалися з деревами, вступали з ними навесні в сексуальні контакти, спаровували «чоловічі» й «жіночі» дерева для підвищення родючості. В одному з хетських ритуальних текстів говориться, що з деревами мали статеві зв'язки лев, леопард, ведмідь. Про перелюб із деревом ідеться також у Біблії: «І блудуванням своїм легкодумним опоганила землю, і зчиняла перелюб з каменем та деревом» (Єрем.: III.9). Ідея видовбаного зі стовбура дерева човна зі стоячою щоглою для вітрила – це поєднання за суттю чоловічого й жіночого начал. В образі месопотамського бога Таммуза форми рослини, тварини й людини сплетені. Сином деревної німфи Дріопи був Пан, котрий втілював усеоб'єднуючий принцип матерії; в Римі його аналогом було божество лісів і дикої природи Сільван. У традиціях Середземномор'я відомі образи дерева-тварини, в якій роги тлумачились як крона дерева, тулуб – стовбур, ноги з копитами – корені.

¹² У відомій «позаконфесійній» притчі про духовну свободу розповідається, як знесилений від голоду лісовий блукач у розпачі стрибнув у стару глибоку криницю, бо не зміг залізти по рівному гладенькому стовбуру на високім гіллясте дерево зі смачними плодами. Проте дна чоловік не дістався, тому що, падаючи, схопився за пророслі зі стін копанки молоді стеблини очерету. Поки він висів над безоднею, багато що лякало бідолаху аж до тієї миті, коли з крони баньянового дерева, що росло над ямою, впала йому на губи краплина меду. Скуштувавши райської їжі, нещасний забув про всі страхи і сподівання, про свою «підвішеність» і зажадав одного – безперестанної тілесної насолоди (Еліаде, Мирча. Шаманізм: Архаїческіе техники екстаза / Пер. с англ. К. Богуцький, В. Трилис. – К.: София, 1998. – С. 517–518). Якщо не брати до уваги змістовне тлумачення цієї параболи, то впадає в очі просторова спорідненість смислів дерева реального з міфологічними образами «дерев», включаючи хресне.

більш поширеними у світовому мистецтві є композиції, де біля дерева життя перебуває божество з материнськими функціями. «Вона ходила на кожне узвишся й під кожне дерево ряснолисте, й там блудувала» [Єрем.: III.6].

У міфопоетичних текстах різних традицій жіноче божество дає життя в дереві або на дереві¹³. В ієрогамних сюжетах дерева, пов'язані з божествами плодючості, можуть трактуватись як дерева життя. Характерними у цьому сенсі вважаються образи Ісиди-Осириса; божество материнства поєднується із сикомором¹⁴, а бог мертвих «проростає» пагонами виноградної лози або випростовується із землі стовпом, трансформуючись у бога плодючості¹⁵. Не менш виразним дійшов до нас образ Діоніса, котрий виходить із розсохи дерева у вигляді палки, обвитої плющем, виноградним листям та увінчаною ялиноювою шишкою¹⁶.

В українській обрядовості дерево займає місце атрибута, за допомогою якого відтворюються етапи календарного року, життєвого циклу, господарчої діяльності тощо. Його встановлення надає ритуалу значення події, що відбувалася в центрі космосу. За посередництвом дерева будь-хто може потрапити в людську спільноту або залишити її, перемістившись на небо чи то на «той світ» [4]. Медіативні властивості українського дерева життя підтверджуються характеристикою його як позначки пограничного обширу, в якому, за численними міфопоетичними сюжетами, антропоморфні істоти перетворюються на частини дерева¹⁷.

Серед різновидів космічного дерева важливе місце у народній свідомості займає священне, або культове, дерево; воно стає об'єктом магічних вправ, релігійних обрядів, містеріальних дій. Нерідко маркується за ознаками винятковості: місцезнаходження, сорт

¹³ Соки дерева нерідко ототожнюються з водами глибин, або материнськими водами. Наснажувати чоловіків та жінок для продовження людського роду мали мед, вино, кров, сім'я, різні напої безсмертя, райські, молодильні яблука тощо.

¹⁴ Знане в Іудеї дерево. У Святому Письмі сикомор означає єгипетську смоківницю. Її деревина, хоч і поступається кедру за міцністю, однак дуже тверда. В Єгипті на початку XX ст. знаходили труни, зроблені із сикоморового дерева три тисячі років тому. Плоди смоківниці цінувалися дуже високо, а їх збирання доручалося тільки обраним: «Я пастухом був і порав сикомори» (Амос.: VII.14).

¹⁵ Крізь гробницю Осириса росте дерево з душею бога плодючості. Зелений колір обличчя єгипетського царя та його символ, що бере початок від образу дерева, або зв'язка тростинок, вставлених одна в одну, являють собою фалічні дендросимволи. Неважко помітити і зв'язок у зображеннях між природним богом плодючості Осирисом, з боків якого проростають пагінці, і духовним Богом Ісусом Христом, з боків якого пароститься виноградне галуззя. Саме розп'яття з виноградною символікою сприймається на кам'яних хрестах як різновид образу дерева життя.

¹⁶ Про символічні значення ялинкової шишки, інших ритуальних плодів, зображення яких зустрічаються на кам'яних хрестах в Україні, йдеться в іншому розділі. У даному контексті «суцвіття з лусочками» сприймається, з одного боку, як плід дерева життя, а з іншого – як саме дерево, що в різних міфопоетичних переробках еволюціонувало до метафоричного рівня образу рослинного фалоса. У священних текстах багатьох народів усичений образ дерева, що процвітає верхнім кінцем, зустрічається в численних деревно-фалічних образах у вигляді тирса, жезла, берла, палиці, посоха, патеріці, ціпка, скіпетра, стріли, списа, рогатини, стовпа, сучка, пня, гілки, булави тощо.

¹⁷ Виняткове місце дерево займає в поховальних обрядах народів світу; похорон під деревом мертвонароджених і нехрещених дітей без будь-яких знаків на могилах практикувався всіма слов'янами, так само як і звичай садити дерево на могилі слов'янина задля «полегшення душі» покійного. У південних слов'ян дерево садити на місці поховання молодого подружжя, на могилі людини, котра не залишила по собі нащадків, на могилі воїна, полеглого далеко від рідного краю. Над гробом самогубця замість хреста в деяких регіонах України ще й понині садять дерево або встановлюють пам'ятник у вигляді дерева з кроною. Як виняток, місцеві священики дозволяють хресторобам прикрасити могилку самовбивці «процвітлим» дерев'яним хрестом або надгробком, що поєднує елементи хреста й дерева.

деревини, параметри рослини тощо¹⁸. У західних слов'ян культовими вважалися ті дерева, що пов'язувались із пам'яттю про того чи іншого святого. Наприклад, у Польщі відомо декілька дерев, що свого часу мали відношення до епізодів із життя св. Станіслава, культ якого особливо розвинувся на півдні країни. Живі та вже спилані дерева оберігали, на них молилися¹⁹.

Отці церкви пов'язували мотив світового дерева з хрестом, зважаючи, з одного боку на Св. Письмо, з іншого – на фольклорно-апокрифічні традиції Європи. Приміром, у болгарських апокрифічних сказаннях X ст. дерево життя зіставляється з хресним деревом; останнє, за народними переказами, було посаджено Мойсеєм на шляху з Єгипту. Пророк поєднав навхрест три дерева – ялину, кедрину і кипарис – над озером, після чого вода в ньому стала солодкою, а присутні почули від ангела звістку, що на хресному дереві буде розп'ятий Ісус Христос. Сам stavros при цьому стане знаряддям людського спасіння. Всупереч застереженню пророка цар Соломон наказав зрубати рукотворне дерево для скинії. Однак дерево не підійшло для будівництва, було залишене біля храму, а пізніше – використане для спорудження трьох хрестів на Голгофі.

У давньоруському варіанті сказання райське дерево складалося з трьох стовбурів: перший – Адамів, другий – Євин, а середній належав самому Господу. Після гріхопадіння Адамів і Євин стовпи були винесені водами з раю, Сиф же добув для першочоловіка галузку з Господевого дерева, з якої Адам сплів собі вінок. Родоначальника людства поховали в цьому вінку, і з нього виросло тристовбурне дерево, яке Соломон хотів використати для зведення храму і яке, зрештою, стало хресним.

Олександр Потєбня порівнював легенду про тристовбурове дерево з українськими колядками і російськими весільними піснями про райське дерево, що пливе річкою; з православними церквами на три верхи; з давньоруськими замовляннями про землю, що лежить на трьох кедринах; з переказами про три дерева, що ростуть на острові Буяні, і т.ін. В апокрифах хресне дерево є прообразом Святої Тройці, фольклорний же мотив віддзеркалює уявлення про тричастинне світове дерево як схематичну модель світу.

¹⁸ У даяків Нгаджу (Півд. Борнео) шлюбна церемонія відбувається за обов'язковою участю дерева життя. Наречена в одному з обрядів повинна охопити стовбур правою рукою з піднятим вказівним пальцем. Потім і наречений охоплює палець молодої разом із деревом життя, піднявши, у свою чергу, власний вказівний палець (Еліаде, Мирча. Шаманізм. – С. 162–163]. Дух священного дерева в українському весіллі втілюється через горстки гілочок або гілку з трьома галузками – гільце, до якого по черзі мають доторкнутися молоді. Бажання обійняти стовбурець культової рослини, натиснути на культовий камінь, окропитися священною водою було перенесено зі старих часів у нові. Кожний християнин, щоб злучитися містично з духом і тілом Христовим, мріє доторкнутися до стовпа, на якому був розп'ятий Син Божий, натиснути на двері, аби увійти до храму, очиститися свяченою водою.

¹⁹ Вірування в священні дерева було загальним для всіх слов'ян. Особливо поклонялися дуплуватим деревам, а з-поміж них – дубам; в Україні на дуби чіпляли рушники й пасма кольорових ниток, сприймаючи такі апотропей як приношення дріадам. Релігійна служба за часів двовір'я відбувалася навесні, влітку й восени під розлогим деревом у діброві, а там, де лісу не було, – бодай біля великого куща. І хоч духовний регламент забороняв «перед дубом молитвы петь», українці, білоруси, росіяни, поляки, балтійські слов'яни, німці шанували дуби, прикрашаючи їх мініатюрними капличками зі святим усередині. Лужичі й саксонці багато дібров називають святими; в них, на переконання місцевих жителів, мешкають тіні старонімецьких князів, а тому щорічно під наймогутніший дуб люди приносять невідомому божеству пожертви. Чехи, при лісових богослужіннях, ушановують Lesnoj pap'iv, поляки – bogowy, білоруси – пуцєвіків, серби – вівлі і т.ін. Місце для богослужіння відділялося від «нечистої» території палями, мотуззям, тканиною, накинутою на гілки, вертикально встановленими камінцями; в такі сакральні локуси не можна було заходити жодному учасникові містерії, крім християнізованих друїдів (Срезневский, Измаил. Святылища и обряды языческого богослужения. – Харьков: Университетская типография, 1846. – С. 34–35).

Давньоєгипетська архітектура запозичає із природи мотив стовбура дерева, що сам собою підтримує крону; стебла-колоса, квітки на ніжці. Витягнуті догори лотоси, інші рослини тягнуться до неба, щоб перетворитися на колони-фалоси, увінчані шапкою із переплетеного віття. Проте тут немає сліпого копіювання природи; рослинні подоби видозмінені, зближені з кружалами, так що ці колони являють собою те, що отримало назву арабесок. Сам орнаментальний мотив, – читаємо у Гегеля, – один з етапів еволюції архітектурних природних органічних форм до більш строгої геометричності, до форм простих, що визначають архітектонічне начало. Після того як архітектура стає вільною за функціями, вона трансформує форми арабески у декоративні прикраси, орнаментальні й символічні фігури.

У давньоруській архітектурі арабески трансформуються в поєднанні між собою фантастичні рослини, тварини, антропоморфні істоти. Нерідко форми тварин, людей переходять у рослинні форми, як пластичні символи означають взаємоперехід різних царств природи одне в одне. За межами архітектурної споруди, кам'яного хреста такі композиції сприймаються як нестримна гра фантазії, наслідком якої стають поєднанні між собою різноманітні природні утворення. Гегель вважає головним визначенням і основною формою подібного архітектурного орнаменту, на різних витворах і в різних матеріалах, те, що рослини, листя, квіти, тварини наближаються до раціональних неорганічних форм [5].

Виправдовуючи право мистця творити неорганічні природні форми, філософ називає арабески однією з гілок архітектонічної творчості, тому що рослина не є індивід, а зобразити її треба. Саме тому вона має бути перероблена орнаменталістом до рівня чистої конструкції. Після відповідної стилізації рослина та її елементи набувають виразності, адекватно трансформуючись в архітектонічне ціле. Отож, можна зробити висновок, що справжня архітектура, використовуючи колони, переходить від винятково органічних форм до раціональної доцільності, а від останньої наближається до природного. Ці два вихідні принципи поєднуються, бо прекрасна колона завжди виходить із зовнішніх меж предмета, щоб згодом, трансформувавшись у стовп, набути регулярної й національної форми, а з нею – відповідної функції²⁰.

Дерево життя в орнаментальній композиції зображувалося завжди умовно; крона поставала у нерозгорнутому вигляді, зі стовбура випростовувався паросток, зображувалися два корені за формою мандорли, між якими була зернина, з якої виросло дерево. Цей елемент динаміки росту зустрічається часто на творах народного мистецтва. Біля коренів дерева життя насіння зображається у вигляді крапок, а в повітрі воно набуває мигдалеподібної форми: «Ця, майже натуральна картина, – пише Б. Рибаків, – остаточно переконує в тому, що насіння в землі зображалось круглою цяткою, а насіння, що летить у повітрі, – складною овально-загостреною фігурою із закрутом-зародком усередині» [6]. «На деревах життя, – читаємо у В. Щербаківського, – були квіти у формі шести-, семи- і восьмираменних зірок; така зірка з часом сама стилізувалася в якесь восьмираменне де-

²⁰ Як відомо, на вершині чорної могили біля Чернігова вчені зафіксували слід від древнього стовпа. В літописі про Ольгу питання про виготовлення слупу («бдин деяти») поставлено на останньому місці. Б. Рибаків цілком логічно робить висновок, що на зміну поганським «бдинам» в Росії прийшли не хрести, а північноросійські масивні стовпи – «голбцы» з невеликим двосхилим дашком та іконкою посередині (Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. – М.: Наука, 1988. – С. 389).

ревце, чи, навпаки, деревце стилізувалось у зірку» [7].

Реальним утіленням ідеї тотожності образів світового дерева і хреста Христового стають литовські каплички, прикріплені до стовбурів дерев у священних дібровах. Вони мають вигляд, в одному випадку, простої коробочки з двосхилим дахом; в іншому – розцяцькованого будиночка з балконом, віконницями, фіранками, святими, які споглядають світ через вікна. У священну діброву, до культового дерева приходять християни, щоб полегшити біль серця, помолитися, зняти пристрій, вилікуватися. Власну присутність у сакральних обширах литовці позначають, як правило, елементами народного строю, кусками тканини, пасками, стрічками, залишаючи все це на деревах, іконах, капличках. Серби на початку ХХ ст. окурювали культове дерево, жертвуючи ягня. Ритуал принесення дару богам відбувався таким чином, щоб жертвна кров окропила стовбур. Крім литовців, сербів, українців та поляків, священні дерева шанували й інші європейські народи. Інколи там, де колись стояло обожене дерево, зводився храм, а місце зруйнованої церкви позначалося культовим деревом. Нерідко на одну з розсох дерева кріпився церковний дзвін, а самий відземок чи навіть пень зберігався в храмі за вівтарем²¹.

Антропоморфізм дерева та дендроморфізм людини обігруються в різних жанрах фольклору, як у термінах людського тіла, так і в термінах спорідненості: гілка дерева – рука, кленовий лист – долоня; галуззя – діти; корінь – батько; верховіття – дочка; два дерева з одним коренем – близнюки²² і т.ін. Дерево, що росте за межами лісу, вподібнюється в народних переказах до самотньої людини. Воно немовби має душу, замість соків у ньому тече кров, і таке дерево, звісно, не можна зрубувати. Якщо дерево скрипить під вітром або тріщить при горінні – це означає, що в ньому живе душа.

Життя дерева в народній свідомості часом пов'язується з існуванням людини; в одному випадку їх буттєвість паралельна, – як росте дерево, так росте й людина; в іншому – взаємовиключна, – якщо росте дерево, гине людина. Зіставляється воно також із хтонічною сферою, народною демонологією, метаморфічними сюжетами, найпоширенішими серед яких є: обернення демона в дерево, різноманітні форми жертвоприношень, спонукань, прохань, обдарувань тощо. У магічних діях – із сфери родинної, календарної, господарчої, оказіональної ритуалістики – протягом багатьох століть в Україні, для відлякування потойбічних сил, використовуються окремі частини дерева, вироби з апотропеїчними властивостями.

Вертикальна та горизонтальна структури світового дерева мають і числові величини. Зокрема вертикальна вісь маркується числом 3, що відповідає кількості його поясів,

²¹ У Сибіру знайдено нанайське поховання, де ведмідь прикріплювався до дерева. Таке піднесення священної тварини на вертикально встановлену жердину або зображення цієї тварини під світовим деревом відоме в традиціях багатьох народів. Історично воно значно передує зображенню людини під деревом або розіп'ятої на ньому (Іванов Вяч. Вс. Найдавніші форми людської культури та їх відображення у первісному мистецтві // Всесвіт. – 1976. – № 6. – С. 188). Давні білоруси втілювали образ предка-діда у триметровому стовпі з розсохами; протопласт стоячого хреста підпірав верхній сволок двосхилого даху селянина, засвідчуючи через розщілини антропоморфність праотця (Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. – С. 499–500).

²² Ідея наддостатку, вищого ступеня плодючості, що зіставляється з деревом життя, пояснюється образом подвійних, або спарованих, дерев і, відповідно, подвійних плодів. Нерідко образ двох дерев символізує поєднання чоловічого й жіночого. Нове життя, що виникло через надприродне поєднання двох культових дерев, може спричинити появу не дерева життя, але антропоморфної істоти: першолюдини, родоначальника народу, засновника традиції і навіть божества.

сфер Усесвіту, класів тварин тощо. «Три» – це образ чогось найдосконалішого, основний денотат вихідної константи міфопоетичного макрокосму та соціальної організації: 3 сфери Всесвіту, 3 найвищі цінності²³, святобожі трійці (триіпостасні, триголови), 3 члени соціальної структури, 3 стани будь-якого процесу, троїстий принцип композиції. Пояснення абсолютної довершеності в цьому образі закладене у властивостях самого числа «3» – ідеальної структури з чітко визначеним початком, серединою і кінцем. «Такої структурі, – пише В. Топоров, – відповідає часто підсвідома тенденція, що підноситься до архетипу, до організації будь-якої часової послідовності за допомогою тричленного еталона» [8]. Поземна площина світового дерева передбачає використання числа «4» – образу статичної цілісності, ідеально стійкої структури²⁴. Із суми числових параметрів – $3 + 4$ – одержуємо число «7», яке характеризує загальну ідею космосу, постійну величину при описі світового дерева. Добуток із 3 і 4 дає число «12», що є одним з найуживаніших числових шаблонів у міфопоетичних культурах і християнстві: 12 місяців, 12 знаків зодіаку, 12 олімпійських богів, 12 подвигів Геракла, 12 синів Якова (Ізраїлю), 12 апостолів, 12 членів символу віри.

Будова світового дерева може визначатись і за допомогою лінгвістичних структурних одиниць. В. Топоров вважає, що топологія²⁵ всесвітнього простору в його міфопоетичному сприйнятті досить повно відображена в мовленні, особливо в тих його різновидах, що використовуються ретрансляторами першоджерельних культур. Тривале і стабільне спілкування носіїв архаїчних культур зумовило накопичення лексичного та синтагматичного матеріалу не тільки для створення відповідного глосарія, але й для підготовки наукових, у семіотичному значенні, текстів міфопоетичної епохи; саме вони розкривають образ дерева пізнання добра і зла як сув'язі частин і цілого.

Такі документи відтворюють знак упорядкованого космосу в його статичності та ізольованості від людини, однак з чітким формулюванням змісту цього образу, причин його виникнення та конкретного призначення. Саме у зв'язку з цим на конфесійному та етнорегіональному рівнях виникають тексти «дерева бажання», «дерева надії», «дерева

²³ Реальність ціннісного світу, за М. Шелером, гарантована «позачасовою аксіологічною серією в Бозі», слабким відбитком якої служить структура людської особистості. Вчений пропонує ціннісну ієрархію особистостей по спадній: 1. Святий. 2. Геній. 3. Герой. 4. Духовний вождь. 5. Художник (Философская энциклопедия: В 5 т. – М.: Советская энциклопедия. – Т. 1. – С. 30). Спроби звільнити аксіологію від релігійних передумов породжують, як правило, абстрактні цінності.

²⁴ «Якщо вертикальна структура дерева пов'язана з космогонічними сферами, – зазначають В. Андрєєва і А. Ровнер, – то горизонтальна передає жертвону символіку матеріального світу. Язичницькими аналогами Христового розпінання можна вважати кельтські жертвоприношення на деревах і випробування, через які пройшов скандинавський Один на ясені для набуття мудрості» (Енциклопедия символів. – С. 147). Дерево тут трактується не тільки як знаряддя смерті конкретного тіла, але і як імпліцитний образ розпінання божественного начала, тобто першооснови світу. За такою логікою будь-яке дерево життя – глобальне чи локальне – вміщує невидимий образ спокутного хреста. В релігійному мистецтві встановився містичний зв'язок між образами дерева життя і хреста; недаремно в християнській іконографії stavros часто вподібнюється дереву життя, а Розп'яття вважається «післямовою» до жертв на кельтських деревах або до поневір'янь Одина на ясені Іггдрасиль. За цим образом, на думку деяких учених, насправді має стояти мандорла; з дерева смерті через форму хреста завжди народжується дерево оновлення.

²⁵ Тут скоріше йдеться про сакральну топографію – наукову галузь, що знаходить, фіксує і досліджує на сакральних мапах місцезнаходження тих чи інших священних об'єктів, місяця діянь богів, містеріальні обшири, в яких діяли святі, апостоли, культурні герої, уявні істоти і таке інше. Топологічний, або метричний, простір визначає межові співвідношення елементів природи.

смерті», «дерева пізнання» тощо. І хоча народний світогляд виходить з ідеї спорідненості макрокосму й мікрокосму, в яких розумна істота – один з останніх елементів творення світу, релігійні громади, згідно з «космологічною доцільністю», безупинно створюють складні структури, що відповідають уявленням про божественне. Тут ритуальний простір забезпечує порядок і виключає хаос, підтверджуючи звістку про місце і час акту творення²⁶; цей локус стає центром світу, через нього проходить його вісь, яку, в свою чергу, маркує світове дерево [9].

Започатковане Творцем життя, аби гарантувати безпеку й розвиток людських спільнот, має стабільно відтворюватися через обряди річного циклу. «Людина вмирає і повертається до божественної цілісності, після чого божество поновлює творення і людина знову виникає з дерева життя як нове створіння» [10]. Через ці обряди відновлюється духовна сила роду. Головною дійовою особою в архаїчному ритуалі завжди був самодержець, у християнському – Бог.

Якщо тексти для стародавніх містерій писав багатолікий поет, з яким пов'язувалася божественна функція колективної пам'яті, то християнські пам'ятки готували конкретні царі, пророки, апостоли та їх учні. Схеми міфів, оповідей, притч мали не тільки зберігатись у колективному несвідомому протягом тисячоліть, а й репродукуватись з урахуванням властивості людської пам'яті зберігати головне і стирати другорядне. З цієї причини священні тексти багатьох народів, що не контактували між собою, збігаються, як за змістом, так і за структурою, а просторова модель світу – за формою²⁷.

Образ, що втілює універсальну концепцію світу, відтворюється на основі

²⁶ Цією формулою розпочинаються майже всі священні тексти народів світу. Класичною щодо цього є «Теогонія» Гесіода, в якій перший європейський поет, на основі давніх близькосхідних космогоній, змальовує виникнення хаосу (порожнечі), землі, еросу, неба і першого покоління богів. Глибоко повчальною є насамперед оповідь про оскоплення Неба його сином за допомогою серпа, народження на землі із крапель крові Урана потужних Ериній та гігантів з довгими списами, а також метаморфічне постання прекрасновінчаної Афродіти з піни, що збилася навкруг «нетлінного члена». За Кораном, Аллах оживляє все і все вмертвляє. Він Той, хто створив усе, що на землі й на небі і про всяку річ знання має (Сура 2.26–27). Перша книга Мойсеєва теж оповідає про постання всього до буття, про початок світу і створення людини, про життя і діяння патріархів. За апокрифами й народними переказами богомилів, світ творився Богом і дияволом спільно. Така дуалістична космогонія викладена у відомому болгарському апокрифі під назвою «Сувій божественних книг». У ньому, зокрема, розповідається про те, що Бог, спускаючись із неба, щоб зайнятися світотворенням, побачив на передвічному морі Тиверіадському Сатанаїла, що плавав у подібі дикої качки. За повелінням Бога гоголь-біс пірнає на дно, щоб дістати матеріал для творення – пісок. Апокриф про створення Всесвіту, крім дуалістичної версії, вміщує окремо біблейське сказання про хресне дерево, яке пов'язало долі Адама й Лота, а також побудову соломонівського храму із страстями Господніми (Християнство: Энциклопедический словарь: В 3 т. – М.: Научное изд-во «БРЭ». – Т. 1. – С. 104).

²⁷ Просторова модель світу, скажімо, скандинавської єдиної міфологічної системи, викладеної в «Едді Молодшій» (мова міфології та поезії скальдів) і в «Едді Старшій» (збірник давньоісландських пісень, що побутували в усній традиції германських народів), включає горизонтальну й вертикальну проєкції, збірним образом яких виступає світове дерево. Зв'язок між верхнім та нижнім світами, за полінезійськими переказами, здійснюється через космічне дерево; по ньому спускаються й підіймаються боги, герої, душі померлих. Три вертикальні світи і сім горизонтальних у грузинській міфології зв'язує між собою дерево або його варіанти – стовп, вежа, олень з гіллястими рогами. Три космічні зони має світ і в уявленні папуасів; на небо кожний «кучерявий» може дістатися тільки через високе дерево, а на «той світ» – через ритуальний стовп. Індоевропейські племена з Апеннінського півострова (італіки) позначали сакральні обшири культовим деревом, біля якого встановлювалися зображення язичницьких божеств, культові пам'ятники тощо. У старогерманських святилищах сім рівнів пруського пантеону уособлював священний дуб. Чимало рельєфних і графічних зображень світового дерева знаходимо в шумеро-аккадській, буддійській, кетській міфологічних культурах. Особливу групу народних оповідей складають антропологічні міфи, за якими першолюдина була народжена деревом. Наприклад, африканці вважають, що їх першопредок вийшов з дерева омумбаромбонга; за повір'ями сількупів (Західний Сибір), їх родоначальник з'явився з березової розсохи, а перший нивх (Сахалін) виник нібито з модрина.

різноманітних джерел – від даних палеонтології до відомостей етнології, пережиткових уявлень у свідомості сучасної людини, даних, що відносяться до мовлення, символіки, сновидінь, глибоких сфер несвідомого, художньої творчості; в них можуть бути знайдені або реконструйовані архаїчні структури, включаючи праформи. Такий період, у якому сформувалась єдина і стабільна модель світу, прийнято називати космологічним або міфопоетичним; його верхня межа – епоха, що безпосередньо передувала виникненню цивілізацій Середземномор'я, Індії, Китаю [11].

Основним засобом осягання світу, пристосування його «під себе» стає народна оповідь. Міфологія хронологічно й за суттю протистоїть історичному і природно-науковому типам мислення, а ритуал у ній – орієнтир на безперервне й цілісне²⁸. Міфопоетичні міркування на кшталт: «як це зроблено?», «яким чином це відбулося?», «чому так сталося?» при актуалізації картини світу неминуче пов'язуються зі схемами космології та історичними переказами і в міфології розглядаються як прецеденти для відтворення. Тобто міф уміщує два аспекти: діахронічний – розповідь про минуле і синхронічний – засіб пояснення теперішнього. Таке сполучення діахронії та синхронії – характерна риса міфопоетичної моделі світу²⁹.

Опис світового дерева й екуменічного хреста може відбуватись у різних кодових системах, на різних ієрархічних рівнях; той самий зміст (скажімо, придорожного хреста) може передаватися засобами тваринного, мінералогічного, астрономічного, культурологічного, абстрактного, мистецького кодів або втілюватись у різні сфери діяльності – релігійну, юридичну, господарську. Такі класифікації нерідко стають правилами інтелектуальних ігор з потужним понятійним апаратом; у них визначаються схеми групування конкретних речей за ознаками їх схожості або відмінності, висвічується речова структура антихаосу, предметна буттєвість, закладаються передумови для нескінченних інтерпретацій та тлумачень.

У міфопоетичних концепціях такий процес розрізнення використовується для опису основних параметрів космологічної організації і складу елементів при відсортуванні закономірного від випадкового. Саме таке розрізнення прирівнюється до народження або знаходження правди і є синонімом «народження сутнього», допомагає відновити паралелізм дерева життя і дерева пізнання. «Міфологічні класифікації, – зазначає В. Топоров, – впорядковують світ та уявлення про нього, відвойовуючи нові частини хаосу,

²⁸ «Розум, – пише Гегель, – завжди шукав будь-де абсолютне, самостійне, практичне, а в людській волі його не було. Воно виникло в образі Божества, запропонованого християнською релігією, за межами нашої влади і волі, але не наших умовлянь і молитов. Якщо людина не може зробити щось вимріяне, вона чекає, що це буде зроблено без її сприяння» (Гегель Г.В.Ф. Естетика. – Т. 4. – С. 28).

²⁹ За її допомогою виявляються й описуються просторово-часові, каузальні, етичні, кількісні, семантичні, естетичні параметри Всесвіту. Встановлюється єдиний континуум: небо, рік, дерево життя. Кожна людина має знати не тільки час і місце творення світу, але й брати участь у його поновленні. Виявляючи причини, що рухають життям, кожен має знати склад і структуру піднебесної, її еволюцію. Визначальними параметрами суспільних відносин у космосі є сфери доброго і злого, дозволеного і забороненого. Транслюються кількісні параметри світової моделі за допомогою сакральних чисел – образів хаосу, а якісні – через систему протиставлень, бінарних опозицій, персональних наповнень. Ці та інші набори інформації дають змогу конструювати універсальні знакові комплекси, допомагають осягати явища і предмети архетипальною свідомістю. Модель світу в українській народній творчості визначається властивими українській ментальності символами, найпоширенішим з яких є світове дерево. Так само як дерево, stavros описує різні параметри світу Божого, правила орієнтації в ньому, а також часові, числові, етичні, архітектонічні, генеалогічні та інші структури.

космологізуючи його. А всередині космічних обширів усе пов'язане між собою; тут панує глобальний та інтегральний детермінізм» [12].

Безпосередню шанобу до Господа Бога древні євреї демонстрували вертикально зведеними, рясно змащеними олією кам'яними стовпами; цей символ вважався домівкою Бога на землі [1М.: XXVIII.18,22]. Можливо, гнітюча улоговина серед безплідних пагорбів, де Якову довелось провести щасливу ніч, і стала причиною сну, в якому родоначальник ізраїльського народу бачив ангелів, котрі рухались угору-униз по драбині, що поєднувала небо із землею.

Віра в існування таких пристроїв, якими користуються боги і духи померлих людей, зустрічається майже в усіх частинах світу; пристрої ці мають різні конструкції і вигляд – від дерев'яної і ланової драбин, витких рослин – аж до великого фігового дерева, по гілках якого можна було дістатись до Царства Божого. При цьому корені рослини – сходи до неба – повинні обов'язково глибоко проникати в скелю, а долішні краї жердин з тятивами – вбиратись у граніт. Інколи до дерева, щоб добродійному божеству було зручніше зійти на землю, народи з архаїчною свідомістю ставлять драбинку на сім поперечок або підвішують до нижньої гілки дві стеблини з натягнутими між ними сімома смужками білої тканини [13].

В одній із легенд про очерет, що в'ється, кожний зі смертних племені тораджа (Індонезія) може піднятися із землі на небо за допомогою цієї рослини. Вона обвиває фігове дерево, додаючи щорічно нове кільце на стовбурі деревини. Для того щоб рослина «запрацювала», спочатку треба її розбудити й підживити плодом бетеля. Якщо людина хоче потрапити на небо, вона має сісти на шпичаки колючого очерету або на його гострий вершак. Рослина, розхитуючись вправо-вліво, розпрямляється і, досягнувши неба, пробиває його. Потім шпичаками чіпляється за дно неба, чекає, поки людина на небі залагодить свої справи, і повертає її на землю. Деякі племена, аби полегшати богам і духам сходження на землю, ставлять під священним фіговим деревом (смоківницею) драбину на сім сходів з поручнями, прикрашеними двома півнями, котрі сповіщають про прибуття бога денного світла.

Народ завжди намагавсь ототожнити знаряддя хресної смерті Христа з одним із райських дерев або з іншими освяченими старозаповітною традицією деревами; число хрестів при розпинанні Богочоловіка і двох розбійників нерідко ставилося при цьому у зв'язок з теологічним догматом про троїстість Бога.

За християнською міфологією, матеріалом для Ісусового хреста послужило дерево пізнання добра і зла, через яке Адам був вигнаний з раю. Коли першочоловік, сумуючи за раєм, умирав, ангел дав Сету³⁰ гілки цього дерева; з них Адам сплів вінець, поклав собі на голову і з ним був похований у віці 930 років. З його голови виростили три гілки, що з'єдналися між собою, утворивши стовбур і крону. Дерево хреста, на якому був розп'ятий розбійник-праведник, ніби теж райського походження. Воно було передане ангелом Сету

---

³⁰ Сет – третій син Адама, який народився, коли його батьку було 130 років. «Як прожив Адам 130 років, то народився в нього син на його подобу й на його образ, і дав він йому ім'я Сет» (1М.: V.3). З ним, як із гріховною гілкою райського дерева пізнання добра і зла, пов'язується початок очищення людства від першоґріха шляхом відламування від старозавітного дерева і прищеплення до новозавітного природних пагінців – Адамових дітей. Осягання в уяві системи причинно-наслідкових зв'язків допомагає зрозуміти на практиці перетворення образу світового дерева на хресне дерево, а через нього – на екуменічний хрест.

перед смертю його батька, запалене ним на Нілі вогнем непогасним. Коли згрішив Лот зі своїми дочками, Господь повелів племіннику Адама для спокути посадити три головешки з цього багаття і поливати їх, поки з них не виросте велике дерево. І люди вірили, що саме на цьому дереві був розп'ятий Христос³¹.

На думку деяких богословів, хрест Ісуса Христа має інше походження; під час народних ремствувань біля гірко-солоного джерела Мари – «Що ми будемо пити?» – ангел дав Мойсею три дерева – алое, кедр і кипарис, повелів скласти їх до купи, як символ Святої Тройці, та посадити на березі Червоного моря. Як продовження попередньої легенди сприймається й оповідь про те, що гілка, принесена в Мару водами після потопу, насправді була частиною райського дерева; Мойсей хрестоподібно посадив три його галузки для опріснення отруєного джерела: «І показав йому Господь дерево і він кинув його до води – і стала вода та солодка» [2М.: XV. 25].

Коли Соломон шукав головну балку для перекриття свого храму, йому вказали на посаджене біля Мари дерево³². Його зрубали і на вісімдесяти буйволах доставили до священної річки. При переправі через бурхливий Йордан величезна колода шубовснула на дно. Її дістали і разом з іншими привезли до Єрусалиму. Демони вказали Соломону на найвище дерево в Едемі³³. За допомогою печатки³⁴ з іменем Господнім він змушує злих духів принести цю рослину до столиці разом з головою Адама, що застрягла між коренями. Дива з головним із трьох дерев полягали в тому, що виготовлена з нього бантина ніяк

³¹ Сам по собі цей образ дуже давній, однак морально-оцінювальних властивостей він набуває пізніше. У давньоєгипетській традиції були вже відомі «дерево життя» й «дерево пізнання». У «Книзі мертвих» уміщене запрошення померлому, щоб він у вигляді птаха спустився на прекрасну сикомору із плодами життя, «бо той, хто на ній пробуває, стає богом»; смерть повертає людину в ту божественну країну, звідки її вигнали під час земного життя, а померлому відкривається велика таїна; він пізнає свою божественну сутність, своє походження від Ра. У давньому Вавилоні також були відомі два дерева: дерево правди і дерево життя. Інколи функції життя й пізнання поєднуються в образі одного дерева. Так, на Гавайських островах дерево вічного життя і дерево пізнання смерті (варіант дерева пізнання) зображуються як єдине дерево: одна половина дерева за вертикаллю – суха, інша – зелена (Мифы народов мира. – Т. 1. – С. 407).

³² Мара – один із таборів ізраїльтян у пустелі біля гірко-солоного джерела, що розташоване за три доби переходу від того місця, де вони, повертаючись із Єгипту, перейшли Червоне море: «І прийшли вони до Мари, і не могли пити з Мари, бо гірка вона. Тому дано їмєння їй: Мара (гірка). І став народ ремствувати на Мойсея, говорячи: «Що будемо пити?» і він кликав до Господа! І показав йому Господь дерево, і він кинув його до води, – і стала вода та солодка!» (2М.: XV.23–25).

³³ Едем – місце блаженного існування Адама та Єви; рай, царство небесне, живодайний край, гай Господній. За Біблією (1М.: II.8), країна в Азії між річками Тигр і Євфрат, де був закладений самим Богом едемський сад, – рай для перебування перших людей. У міфопоетичній творчості багатьох народів збереглося чимало переказів про парадиз, про його головне дерево і про блаженство людей, що насолоджувалися перебуванням у ньому. Автор «Теогонії» пише, що після сотворіння чоловіка почався золотий вік, безцінний дар безсмертних, тих, хто визнав своїм богом Крона. Людський рід жив тоді немов божий, вільний від турбот, буденної роботи і скорбот. Старість була незнайома людям, хвороби – теж. Коли наступав час покидати землю, смерть нагадувала заспокійливий сон, і жодних жахів у хвилину розлучення душі й тіла не існувало. Панував загальний мир, а його постійними супутниками були щастя й насолода (Біблейская энциклопедия: Труд и издание архимандрита Никифора. – М.: Изд. центр «ТЕРРА», 1991. – С. 213–214).

³⁴ Печатка використовувалася давніми євреями для засвідчення громадських і приватних ділових паперів. Часто замість печатки або як печатку використовували каблучку, перстень з якимось написом. Дарування персня з царської руки вважалося знаком найвищої почесі на Сході: «І знявши фараон з руки своєї перстень із печаткою, настромив його Йосифові на руку» (1М.: XII.42). При запечатуванні гроба Спасителя – «І вони відійшли, і, запечатавши каменя, біля гробу сторожу поставили» (Мт.: XXVII.66) – на камінь, привалений до кам'яної домовини, була накладена м'яка глина, а на ній зроблено відбиток. Печатка зазвичай закріплювалася на персні й носилася на руці. На ній карбувався текст з Біблії, на кшталт: «Господь знає тих, хто Його»; ім'я власника печатки; Христові ініціали. В «Одкровенні» неодноразово йдеться про «клейна», «знамена», «печатки» й «запечаткування» (V.1; VI.1; VII.3; X.4; XIII.16–17; XXII.10) у значеннях таємного місця, секретного змісту, захованого предмета, потойбічних дій.

не вміщувалась у визначеному майстрами місці на даху храму і виглядала то занадто короткою, то занадто довгою; брус виявився явно не до місця. Однак на прохання людей Соломон наказує залишити едемське дерево біля храму, після чого стовп без кореневища й крони стає предметом культури³⁵. Голова Адама, очищена від землі й коріння, теж стає предметом поклоніння, як один із першотворів Божих і одночасно як предмет приниження першозлочинця; Соломон зі своїм народом кидає в бік Адамового черепа камені, з них і утворився великий пагорб – Голгофа³⁶.

Іоанн Дамаскин сприймає дерево пізнання як певне випробування, необхідну перевірку, релігійні вправи послушенства й непослушенства людини; тому воно й названо «деревом розуміння доброго й лукавого» [14]. У того, хто скуштує від нього, дерево викликає здатність до пізнання власної природи, що чудово для людей досконалих і погано – для недосконалих. Скуштувавши плід, Адам збагнув, що був оголений, і перепоясав себе листом фігового дерева: «Тож побачила жінка, що дерево було добре для поживи й гарне для очей і приманювало, щоб усе знати; і взяла з нього плід та й скуштувала і дала чоловікові, що був з нею, і він теж скуштував. Тоді відкрилися їм обом очі, й вони пізнали, що нагі; і зшили вони фігові листи та й поробили собі пояси» [1М.: III.6–7]. Дерево життя мало силу давати зростання тільки тим, хто не підлягав смерті³⁷. Деякі уявляли рай чуттєвим, інші – духовним місцем. На думку Дамаскина, рай – це духовно-чуттєве місце, «бо тілом там знаходимось, а душа сприймає» [15].

В одній з бесід «Про Чесний Хрест» напередодні свята Хрестовоздвиження Іоанн Золотоустий казав: «Із чистими серцями почнемо цілувати чистими вустами шановане й

³⁵ Цариця Савська (цариця Шиви) вклоняється в Ієрусалимі деревному стовбуру, що служив мостом через водний потік під час відвідин Соломона (1Цар.: X.1–2). Вона стала на колінах перед деревом і схилила голову, однак і після цього не ризикнула ступити на святиню, а босоніж перейшла вброд через рівчак (Холл, Джеймс. Словарь сюжетов и символов в искусстве / Пер. с англ. и вступ. статья А. Майкапара. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 317).

³⁶ Голгофа – «череповище» – пагорб, на якому був розп'ятий Ісус Христос. Може розглядатись як етнорелігійний різновид або відламок світової гори. У зв'язку з місцем (Ізраїль) та подіями – розп'яття, хресні страждання, поховання, воскресіння – пагорб ніби поєднав образи світового дерева та світової гори із хресним деревом. Якщо будь-яка гора в космографії має сад або гай з деревом безсмертя, то Голгофа замість вічного дерева має хресне дерево – stavros. Пагорб разом із хрестом, як світове дерево на горі, має три просторові та змістові рівні, поєднуючи небо із землею. Класичним типом світової гори є гора Меру; розташована в центрі землі під Полярною зіркою, оточена світовим океаном, вона має три вершини, на яких живуть Брахма, Вішну і Шива. Оточують Меру чотири пагорби, на кожному з яких росте велике дерево. У центральноазійських традиціях, у деяких міфологічних комплексах алтайських народів світова гора постає як залізний стовп, увінчаний Полярною зіркою. Гора – місцеперебування богів у давньогрецькій, буддійській, китайській, шумерській традиціях, в індоєвропейській міфології. Гора також позначає входи до долішнього й горішнього світів. На пагорбах та узвишсях в Україні будуються церкви, влаштовуються цвинтарі, закладаються священні діброви (Христианство: Энциклопедический словарь. – Т. 1. – С. 836).

³⁷ Гносеологічним двійником дерева життя вважається дерево пізнання добра і зла. Дерево життя має в раю власного двійника – дерево смерті. Дерево пізнання викинуло на землю зерно смерті. За однією з легенд, Єва, за порадою архангела Михаїла, посадила гілку від дерева пізнання на могилу Адама. Коли дерево виросло, цар Соломон наказав пересадити його в сад, що був при храмі. У потрібний час дерево зрубали й виготовили хрест для Ісуса. За кабалістичною версією, син Адама Сиф наблизився до дерева життя й дерева пізнання, які зрослися в одне, щоб отримати від ангела-охоронця три зернини, котрі Сиф мав заховати в роті свого батька. З часом ці насінини дали життя кущу, з якого нібито Бог розмовляв з Мойсеєм, назвав йому Своє ім'я. Частина корча пішла на виготовлення магічного жезла Мойсеевого, який був покладений спочатку в ковчег Заповіту, а потім пересаджений царем Давидом на гору Синай. Із жезла виросло дерево з трьома стовбурами, його зрубали й виготовили три стовпи, два з яких були поставлені перед входом у храм, а третій використовувався як талісман, захищаючи Божий дім від нечистих сил. Пізніше цей стовп був використаний для виготовлення спокунного хреста.

животворне дерево, на якому був піднесений Христос, Бог наш, на якому розпростер Він Свої, прибиті цвяхами, долоні, на якому списом прокололи христовбивці Його божественні ребра, на якому напоїли Його оцтом, змішаним з жовчю...» [16]. Гілки, що відламались од язичництва і прищепилися до стовпа Христового, зробилися раменами дерева духовного. Бог не відштовхував свого народу, який не звик жити за новітніми законами: «Коли ж деякі з галузок відламались, а ти, будучи дичкою оливною, защеПЛений був між них і став співучасником кореня та оливкового соку, то не вихваляйся перед галуззям. А коли вихваляєшся, то знай, що не ти носиш корінь, а корінь тебе» [1М.: XI.17–18]³⁸. Однак Він не жалував природних галузок, тобто іудеїв, котрі відійшли від віри, відламуючи їх від дерева життя. А водночас за кожним залишилося право знову стати пагоном Божого дерева: «Вони, як не зостануться в невірі, будуть прищеплені, бо Бог має силу їх знову прищепити» [Рим.: XI.23]³⁹.

Новозаповітний хрест закріпив у просторово-пластичній формі той образ міфопоетичної свідомості, органічною частиною якого вважав себе східнослов'янський язичницький соціум. В архітектурі це були кругова або квіткоподібна в плані споруда – капище, – складена з груботесаних каменів, в центрі якої встановлювався стовп або фалоподібний ідол [17]. Центричні форми дозволяли прадавнім слов'янам освоювати великі обшири, не гублячись у них, переводити Всесвіт до локального масштабу⁴⁰. Основна міфологема, пов'язана із потрійним деревом, на якому висить розп'ятий чоловік, або антропоморфне божество⁴¹, спрямована на те, щоб через спокутну смерть відтворитися до вічного життя. Передумовою щорічного духовного оновлення християнської громади є ритуал, центральне місце в якому займає «дерево спасіння» і пов'язані з ним страсті Господні.

³⁸ Щоб оцінити силу хресного дерева і чудеса, які воно спричинило, візантійський красномовець повертає нашу увагу до подій, що відбувалися до, під час і після страстей Господніх: «До хреста Син був невідомим, а сьогодні, коли проповідується про хрест, Син йменується, а Отець через Сина пізнається. До хресного дерева ми не знали, що є рай, а з явленням хреста навіть злодій може в нього вселитись. Через stavros ми навчилися благочестю. Від смерті він покликав нас до життя вічного, від тління до нетління. Завдяки хресту кожний з нас зробився посудиною божественного освячення і джерелом божественної краси. Стовп із поперечкою зводиться проти життя, але через Божове дерево дарується життя світу і смерть ним умертвляється; стовп зводиться проти істини, але, завдячуючи древу пізнання світ правдою наповнюється; хрест підготовлюється для Владаря, але Владар розпростер свої руки й усіх пригорнув до себе. Христос висить на живодайному хресті – і диявол умертвлений; Христос прицвяхований до древа спасіння – і будь-яка душа позбавлена пут; Христос томиться на стовпі – й усі створіння звільнені від роботи тління; Христос на хресті спустив дух – і нове чудо явлено світу, а світло сонця меркне».

³⁹ Цим самим апостол Павло повертає увагу кожного до того факту, що stavros був провіденційно вкорінений у закони Ізраїлю. Хрест був дарований Господом Богом єврейському народу як знак Божої прихильності. Зовнішнім свідченням того є законопослушність Ісуса, Його хрещення водами Йордану останім пророком Іудеї, а також нагірна проповідь Спасителя. Шлях до нового – через глибоке засвоєння старого – шлях до правди, шлях до нової віри, а через неї – до злучення образів старозавітного й новозавітного хреста, народження світового хресного дерева.

⁴⁰ Ідея круга, ідея кромлеха спільна для всіх народів і є світотворною; виникла вона раніше, ніж ідея квадрата. Структуротворча роль кругоподібної форми полягає в чіткому виокремленні центра, що пронизується вертикальною віссю, і периферії з орієнтирами за горизонталлю – на чотири сторони світу. Осьове положення стовпа, ідола, менгіра в центрі святилища спричинило симетричність культових предметів, стало передумовою народної орнаментальної творчості (Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. – М.: Наука, 1988. – С. 121–163).

⁴¹ Інколи ця схема дублюється птахом з розпростертими крилами; у межах міфопоетичної традиції це – образ світового дерева, а в межах християнської – голубиця, в яку втілювався Дух Святий. В одних текстах ангел, в інших – Мойсей пророкують про призначення потрійного дерева; найчастіше мова йде про мідного змія: «І зробив Мойсей мідного змія, і виставив на жердині. І сталося, якщо змії кусав кого, то той дивився на мідного змія – і жив!» (М: XXX.9).

Протягом декількох тисячоліть язичники перебували в лабетах метафізичних уявлень, породжених епохою світового дерева. Для них життя і смерть, добро і зло існували не тільки всередині кожного, а й ззовні; все було створено Богом, Ним породжено і співвічно Йому. Іудеї, аби виправдати набуту гріховність, проголошували зокрема: «Господь – то Бог, на небесах угорі й на землі внизу, та й іншого немає, крім нього» [5М.: IV.39]. І лише з упровадженням дерева життя у кожного богобійного з'явилася надія на вічне перебування в душі⁴². Правда, стовп з перекладиною ще й досі сприймається багатьма як дерево тваринне, бо плоди духу залишаються прихованими за його листям: «Зовнішність богослужіння є одіж Христова, до якої один доторк з вірою міг би зцілювати недуги душевні, а ми, немовби розпинателі Христові, часто кидаємо заради неї жереб» [18]. Тому отці церкви закликають не до пошуків правдивішого за формами хрестокаменя, а до сполучення духовного хреста кожного зі stavros'ом, до просторового і смислового єднання образів новозаповітного хреста зі старозаповітним стовпом, до творення вселенського хреста як образу світу.

---

⁴² На питання Володимира: «Чому Христос од жони родивсь, і на дереві був розп'ятий, і водою охрестився?», філософ відповів: «Тому що здавна рід людський согрішив через жону; диявол спокусив через Єву Адама, і той одпав од раю». Так само й Бог одплату вчинив дияволу. Через жону спочатку дісталась перемога дияволу, бо із-за жони попервах вигнаний був Адам з раю; через жону ж потім утілився Бог, і повелів він у рай іти вірним. А що на дереві він був розп'ятий, (так) се тому, що з дерева (Адам) з'їв (плід) і був вигнаний з раю. Бог також на дереві страждання прийняв, щоб древом був переможений диявол, і од дерева праведного (тобто дерева, на якому розп'ятий праведник – Христос) дістануть спасіння праведні. А що оновлення водою було, (то се) тому, що коли вельми умножилися гріхи в людях, – наслав Бог потоп на Землю і потопив людей водою. Через це сказав Бог: «Оскільки погубив я водою людей за гріхи їхні, то нині знову очищу водою гріхи людям – водою оновлення» (Джерело цитати не встановлено). «І народ жидівський у морі очистивсь од єгипетського злого діяння (тому), що вода створена найперше. Сказано бо: «І дух Божий носився над водою» (1М.: I. 1), отож бо й нині хрестяться водою і духом» (Літопис руський. За Іпатським списком / Переклав Леонід Махновець. – К.: Дніпро, 1990. – С. 59).

-
1. Славянские древности: Этнолингвистический словарь: В 5 т. / Под ред. Н.И. Толстого. – М.: Международные отношения, 2004. – Т. 2. – С. 60.
  2. Там само. – С. 133.
  3. Энциклопедия символов, знаков, эмблем / Авторы-составители В. Андреева, В. Куклев, А.Ровер. – М.: ООО «Издательство Астрель», «МИФ», ООО «Издательство АСТ», 2001. – С. 152–153.
  4. Славянские древности. – Т. 2. – С. 61.
  5. Гегель Г.В.Ф. Эстетика. – М.: Искусство, 1971. – Т. 3. – С. 53.
  6. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. – М.:Наука, 1988. – С. 611.
  7. Щербаківський В.М. Українське мистецтво: Вибрані неопубліковані праці. – К.: Либідь, 1995. – С. 161.
  8. Топоров В.Н. Світове дерево. – С. 188.
  9. Мифы народов мира. – М.: Сов. энциклопедия, 1987-1988. – Т. 2. – С. 6–8.
  10. Элиаде, Мирча. Шаманизм. – К.: София, 1998. – С. 163.
  11. Мифы народов мира. – Т. 2. – С. 161–162.
  12. Там само. – С. 163.
  13. Фрэзер Дж. Дж. Фольклор в Ветхом Завете / Пер. с англ. – 2-е изд. испр. – М.: Политиздат, 1985. – С. 252–253.
  14. Иоанн Дамаскин, св. Точное изложение православной веры. – СПб., 1894. – Ре-принтное переиздание. – М.: Лодья, 1998. – С. 147.
  15. Там само. – С. 148.
  16. Иоанн Златоуст, св. Творения святого отца нашего Иоанна Златоуста Архиепископа Константинопольского в русском переводе: В 11 т. – СПб.: Издание Санкт-Петербургской духовной академии. Тип. А.П. Лопухина. – Т. VIII. – Кн. 2. – С. 859.
  17. Вагнер Г.К. Канон и стиль в древнерусском искусстве. – М., 1987. – С. 74.
  18. Непобедимое оружие: О животворящей силе Креста Господня. – К.: Переизда-ние Киево-Печерской Лавры, 1998. – С. 190.